
Հայկ Ղազարյան, Սևրի պայմանագիրը և Վուդրո Վիլսոնի իրավաբար վճիռը Հայաստան-Թուրքիա սահմանաբաժանման վերաբերյալ: Գիրք առաջին, Սևրի 1920 թվականի պայմանագիրը և Միացյալ Անկախ Հայաստանի հռչակումը, Երևան, Էդիթ Պրինտ, 2012, 731 էջ: Գիրք երկրորդ, Վուդրո Վիլսոնի իրավաբար վճիռը Հայաստան-Թուրքիա սահմանաբաժանման վերաբերյալ, Երևան, Էդիթ Պրինտ, 2012, 731 էջ:

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Ռուսաստանի բնական գիտությունների ակադեմիայի անդամ Հայկ Ղազարյանի հերթական մեծածավալ և ինքնատիպ աշխատության գիտական արժևորումը համարում ենք կարևոր, քանզի այն վերաբերում է հայ ժողովրդի տարբեր հատվածներում մեծ հույսեր արթնացրած պատմական մի նշանակալից իրադարձության՝ Սևրի պայմանագրին և դրա իրավական հենքի վրա ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի կատարած Հայաստան-Թուրքիա սահմանաբաժանմանը: Սույն երկհատոր մենագրությունը մի շարք առանձնահատկություններով իր ուրույն տեղն ունի հայրենական պատմագրության մեջ:

Դեռևս խորհրդային իշխանության տարիներին լույս ընծայված՝ արևմտահայության պատմությանը վերաբերող պրոֆ. Ղազարյանի աշխատություններին բնորոշ էին այնպիսի հայեցակարգային մոտեցումներ, որոնք կարծես միտված էին նրբորեն շրջանցելու երկրում իշխող գաղափարական կապանքները: Հիշատակելի է արևմտահայության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությանը նվիրված նրա մենագրությունը¹, որը դրական գնահատականների արժանացավ թե՛ մայր հայրենիքում և թե՛ Սփյուռքում: Նման արձագանքներն օրինաչափ էին, քանի որ հեղինակը վերհանում էր Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ հեծող արևմտահայության սոցիալ-տնտեսական ծանր կացությունը հայեցակարգային այնպիսի շրջանակում, որը դարձավ XIX դարի վերջին սկիզբ առած Հայոց ցեղասպանության գործընթացի պատճառները բացահայտելու նախաշավիղը:

Այս հանգամանքը վկայում է, որ պրոֆ. Ղազարյանը տակավին խորհրդային իշխանության տարիներին իր գերագույն նպատակը համարել է արևմտահայության մեծ ողբերգության ծալքերի բացահայտումը, որի համակողմանի ուսումնասիրության համար լայն հնարավորություններ ընձեռվեցին ԽՍՀՄ փլուզումից հետո: Հետագա տասնամյակների տքնաջան աշխատանքի արդյունքում նա նախ լույս ընծայեց Հայոց ցեղասպանության

¹ Տե՛ս **Ղազարյան Հ.**, Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800-1870 թթ., Երևան, 1967:

պատմությանը նվիրված երկհատոր աշխատություն¹, այնուհետև ձեռնարկեց, իր իսկ արտահայտությամբ, **«մեկ այլ, ոչ պակաս հանդուգն ու բարդ, առավել աշխատարար, միաժամանակ նյութական մեծ գոհողություններ պահանջող խնդրի լուծումը**: Այդ այլևս անհետաձգելի խնդիրը ցեղասպանության մասին **սկզբում մեկ, քիչ անց նաև մի քանի օտար լեզուներով աշխատությունների ստեղծումն էր»** (գ. առաջին, էջ 13) (այստեղ և այսուհետ ընդգծումները հեղինակինն են):

Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված մենագրությունում, որի համառոտ տարբերակները լույս տեսան նաև տարբեր լեզուներով (ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, իսպաներեն, թուրքերեն), պրոֆ. Ղազարյանին հաջողվեց բացահայտել իրադարձության բուն պատճառները, նպաստել պատմական ճշմարտության վերականգնմանը, Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական շրջանակներին ներկայացնել հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացված մեծ ոճրի համար Թուրքիային պատասխանատվության ենթարկելուն նպաստող անառարկելի պատմական փաստեր, ապացուցել նաև, որ օսմանահպատակ ժողովուրդների նկատմամբ իրականացված ցեղասպանությունները եղել են Օսմանյան կայսրության քաղաքականության բաղկացուցիչ մասը:

Այժմ անդրադառնանք պրոֆ. Ղազարյանի գրախոսվող մենագրության շահեկան կողմերին: Սերի պայմանագրի և Վիլսոնի իրավարար վճռի մասին շատ է գրվել: Մույն աշխատության հպանցիկ ծանոթությունը կարող է ստեղծել այնպիսի տպավորություն, թե հեղինակն իբր շեղվել է հիմնախնդրից, որը պետք է վերաբերեր միայն Սերի պայմանագրի և Վիլսոնի իրավարար վճռի լուսաբանմանն ու վերլուծությանը: Մակայն իրականում նա իր առջև դրված խնդիրը մեկնաբանել է ավելի լայն և ընդգրկուն հենքի վրա՝ ներկայացնելով պատմաքաղաքական այն բոլոր իրադարձությունները, որոնց տրամաբանական ավարտը դարձավ Սերի պայմանագիրը: Ուստի զարմանալի չէ, որ մենագրությունը սկսվում է Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված գլխով, ուր հեղինակը բերում է այդ իրողությունը հավաստող՝ հիմնականում օտար, այդ թվում և թուրք հեղինակների աշխատություններից վկայություններ և հանգում անհերքելի եզրակացության. **«Օտար սկզբնաղբյուրների, իրենց իսկ թուրք գործիչների վկայություններն աներկբա են դարձնում, որ հայ ժողովրդի կոտորածները եղել են զանգվածայնորեն, կազմակերպվել և իրողության են վերածվել պետական մակարդակով»** (գ. առաջին, էջ 73):

Մեծ եղեռնի իրականացումը պետական քաղաքականության մակարդակով պրոֆ. Ղազարյանն ապացուցում է լրացուցիչ փաստերով, որոնք մեկ անգամ ևս վկայում են, որ այն ծրագրել էին երիտթուրք պարագլուխները: Ցեղասպանության ժամանակագրական եզրերի սահմանման վիճահարույց խնդրում ողջունելի է հեղինակի հայեցակարգային մոտեցումը: Դիտելով Հա-

¹ **Ղազարյան Հ.**, Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, հ. 1-2, Երևան, 2005: Երկրորդ, վերամշակված հրատարակություն, Երևան, 2007:

յոց ցեղասպանությունն իբրև շարունակական գործընթաց՝ նա տրամաբանական կապ է արձանագրում 1890-ական թվականներին իրադարձության սկզբնավորման և 1922 թ. ավարտի միջև: Այդ մասին է վկայում գրքի ենթավերնագրերը մեկը՝ «Ցեղասպանությունը շարունակեցին և «ավարտին հասցրեցին» Մուստաֆա Բեմալն ու Քյազիմ Կարաբեքիրը» (գ. առաջին, էջ 120):

Հարկ ենք համարում շեշտել, որ պրոֆ. Ղազարյանը Հայոց ցեղասպանության պատճառներն ու ընթացքը համառոտակի ներկայացնելիս պետական մակարդակով իրականացված այդ ոճրագործության համար մեղավոր է համարում նաև «քաղաքակիրթ մարդկության» մի մասին, քանի որ այն տեղի է ունեցել նրա **«ոչ միայն լուռ համաձայնությամբ, այլև օգնությամբ ու խրախուսմամբ»** (գ. առաջին, էջ 120):

Ընթերցողը կարող է հավաստի տեղեկություններ քաղել, թե Թուրքիան Հայաստանի գույգ հատվածներից որքան տարածքներ է բռնակցել մինչև 1921 թ., և թե ինչպիսի ահռելի նյութական ու հոգևոր կորուստներ է կրել հայ ժողովուրդը: Այս առումով հեղինակի հաշվարկները լուրջ կովան են քաղաքական և դատաիրավական գործընթացներում Թուրքիայի նկատմամբ հայ ժողովրդի պահանջների օրինականությունն ապացուցելու տեսանկյունից:

Պրոֆ. Ղազարյանը հետամուտ է նաև Ջեմալ փաշայի առեղծվածի բացահայտմանը, որի մասին հաճախ իշխել է այն թյուր մտայնությունը, ինչը երբեմն նկատելի է նաև մեր օրերում, թե իբր Հայոց ցեղասպանության համար նա որևէ պատասխանատվություն չի կրել: Առաջին հայացքից թվում է, թե սա այնքան կարևոր չէ, սակայն իրականում խնդիրը բոլորովին այլ է: Նորահայտ փաստերի օգտագործմամբ հեղինակը Թալեաթին, Էնվերին և Ջեմալին դնում է միննույն հարթության վրա և մեկ անգամ ևս ապացուցում այն իրողությունը, որ Հայոց ցեղասպանությունը պետական քաղաքականության արդյունք էր, իսկ երիտթուրքական «եռապետության» անդամների միջև չկային դիրքորոշումների տարբերություններ: Միաժամանակ նա փաստում է, որ բանակցությունները Ջեմալի հետ թե՛ Ասիական Թուրքիայի և թե՛ հայերի դրության բարելավման վերաբերյալ կրել են սոսկ պատրանքային բնույթ:

Ջեմալի դիրքորոշման հստակեցումից հետո հեղինակը վերլուծության է ենթարկում Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիրը, որով դաշնակիցները պետք է իրականացնեին Ասիական Թուրքիայի մասնատումը: Դրվատելի է, որ անդրադարձը համաձայնագրին հեղինակը կատարում է արխիվային փաստաթղթերի մատուցման գուզորդությամբ՝ հօգուտ իր տեսակետների հիմնավորման, որոնք են. ա) դաշնակիցները Թուրքիայի մասնատումը կատարել են ոչ ի նպաստ հայության բաղձանքների իրականացման: Հայության համար իբրև թե վերապահված Կիլիկիան, Սեբաստիայի, Խարբերդի և Դիարբեքիրի մեծ մասն անցնում էին Ֆրանսիային; բ) Խորհրդային Ռուսաստանը հուղարկավորեց ոչ միայն Հայաստանի անկախության, այլև ինքնավարության վերաբերյալ հայության գուրգուրած հույսերը:

Մայքս-Պիկոյի համաձայնագրից մինչև Մուդրոսի զինադադարը տեղի ունեցած դիվանագիտական գործընթացների ծալքերի պարզաբանումից հետո պրոֆ. Ղազարյանն անցնում է այդ զինադադարի հողվածներում արձանագրված՝ հայկական պետականության վերականգնման համար իրավական հիմքերի որոնումներին: Մասնավորապես 24-րդ հողվածի առնչությամբ նա հայտնում է հետևյալ կարծիքը. «Զինադադարի որոշման 24-րդ հողվածը նախատեսում էր, որ եթե Հայկական վիլայեթներից **որևէ մեկում «անկարգություններ ծագեին»,** Դաշնակիցներն իրենց իրավունք են վերապահում **դրանց վերագրավումը**» (գ. առաջին, էջ 227-228): Զինադադարն իրավական փաստաթուղթ է, իսկ այս հողվածն ամրագրում էր «հայկական վիլայեթներ» հասկացությունը, որն իրավական տեսանկյունից շատ կարևոր է, քանզի փաստում է դրանց հայկական, այլ ոչ թե հայաբնակ լինելու փաստը: Մա ևս, մեր կարծիքով, Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության մարտավարության համար կարևոր կռվան է: Ցանկանում ենք անդրադառնալ նաև 11-րդ հողվածի վերաբերյալ հեղինակի մեկնաբանությանը, այն է՝ «թուրքերը պարտավորվում էին դուրս գալ Անդրկովկասում իրենց բռնագավթած երկրամասերից և դրանք հանձնել Դաշնակիցներին: Այդ նշանակում էր, որ չեղյալ էին համարվում **Բրեստի և Բաթումի** թալանչիական պայմանագրերը, և լայն դարպաս էր բացվում հայանպաստ նոր դաշնագրերի ստորագրման համար» (գ. առաջին, էջ 228):

Իսկապես, Մուդրոսի զինադադարի հիշյալ հողվածները վկայում են այն մասին, որ Հայկական պետականության ճանաչման և սահմանների ընդլայնման համար նոր հնարավորություններ էին ընձեռվում, որոնք ըստ էության ըմբռնելու՝ հայկական գույգ պատվիրակությունների գործադրած ջանքերին է անդրադառնում հեղինակը: Մինչ այդ նա բացահայտում է Հայոց Ազգային և Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունների միջև առկա հակասությունները, որոնք հիմնականում պայմանավորված էին այն բանով, որ Պոդոս Նուբարը տարանջատում էր Արևմտյան Հայաստանի խնդիրը Հայաստանի Հանրապետությունից: Դա, անտարակույս, ճիշտ մոտեցում չէր, առավել ևս եթե հաշվի առնենք, որ միայն նա չէր ներկայացնում արևմտահայ քաղաքական միտքը. Հայաստանի Հանրապետությունում գտնվող արևմտահայության բազում ներկայացուցիչներ համակրանքով ընդունեցին 1919 թ. մայիսի 28-ի Միացյալ Հայաստանի միավորման ակտը, որը նպաստեց արևելահայության և արևմտահայության միջև հոգեբանական անջրպետի վերացմանը: Անդրադառնալով այդ հակասություններին՝ պրոֆ. Ղազարյանն իրավամբ նկատում է, որ «պատվիրակությունների վերջնական միացումը անիրական չէր թվում, քանի որ բազմաթիվ դեպքերում **Ավետիս Ահարոնյանը և Պոդոս Նուբարն արդեն միացել էին՝ հանդես գալով հանուն ամբողջական Հայաստանի**» (էջ 238):

Իրոք, չնայած հայ-հայկական անպտուղ բանակցություններին, որոնցով Պոդոս Նուբարը ցանկանում էր ապահովել արտաքին աշխարհում իր

դիրքորոշումների առաջնահերթությունը, նաև Ավ. Ահարոնյանը միջազգային հանրությանը ներկայացրած պահանջների խնդրում փաստորեն հանդես եկան միասնական դիրքերից: Միացյալ պատվիրակությունների դիվանագիտական գործունեությունը պրոֆ. Ղազարյանը ներկայացնում է աշխարհաքաղաքական գործընթացներին զուգահեռ, լուսաբանում այն բոլոր քաղաքական, պատմական և դիվանագիտական քայլերը, որոնք ծրագրում և իրականացնում էին հաղթանակած դաշնակիցները, բացահայտում այն ճշմարտությունը, թե ի վերջո ինչ էին նրանք նախատեսել հայության համար, և ինչու էին հապաղում այդ ծրագրերի լուծումները:

Սերի պայմանագիրը, որի տարբեր հոդվածներով ինչ-որ չափով կարծես թե բավարարվում էին հայության բաղձանքները, գրախոսվող մենագրության մեջ լուսաբանվում է տարբեր տեսանկյուններից՝ սկսած այն ստորագրելուն նախորդած քաղաքական քայլերից, արարողակարգից մինչև հայերի հետագա ճակատագրին առնչվող հոդվածների վերլուծությունը: Այս ամենին զուգահեռ՝ կարևոր է նաև ժամանակի նշանավոր պետական-քաղաքական այրերի, մասնավորապես Վիլսոնի մասին տեղեկությունների հաղորդումը, քանզի շատերն առ այսօր հստակ պատկերացում չունեն նրա կյանքի և գործունեության մասին: Անկեղծ էր արդյոք Վիլսոնը Հայաստանի մանդատն անվերապահորեն ստանձնելու իր ջանքերում, չէ՞ր սեթևեթում նա՝ իբրև հայասեր հանդես գալով, մանավանդ այն պայմաններում, երբ 1920 թ. հունիսի 1-ին ԱՄՆ կոնգրեսը մերժեց Հայաստանի Հանրապետության մանդատը, այն պայմաններում, երբ ընդդեմ դաշնակիցների արդեն ձևավորվում էր բոլշևիկյան-քեմալական դաշինքը: Հարուստ փաստերի վերլուծության հիման վրա հեղինակն այն համոզմունքն է հայտնում, որ Վիլսոնն իրոք անկեղծ էր: Իրականությանն ամբողջությամբ համապատասխանում է նաև նրա առաջադրած հայեցակարգը, որն ամրագրված է ութերորդ գլխի վերնագրում. «Անկախ Հայաստանը ողջակիզվեց քեմալական Թուրքիայի և լենինյան Ռուսաստանի գոհասեղանի վրա» (գ. առաջին, էջ 441):

Մենագրության երկրորդ գիրքն առավել համոզիչ է դարձնում հեղինակի այն դիտարկումները, որոնք վերաբերում են Վիլսոնի իրավարար վճռին, որը նրան հնարավորություն էր ընձեռում կյանքի կոչելու Սերի պայմանագիրը: Ըստ հեղինակի՝ նրա վճիռը հայ ժողովրդին տվեց իրավական հիմք՝ Ազատ, Անկախ և Միացյալ Հայաստան կերտելու համար:

Հատկանշական է, որ պրոֆ. Ղազարյանը մենագրության թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ գրքերում հաճախակի է թվացյալ շեղումներ կատարում արձարձվող բուն հիմնախնդրից, բայց իրականում դրանք ծառայում են քննարկվող իրադարձությունների պատճառահետևանքային կապի ամբողջացմանը: Այդ շեղումները, կարծում ենք, հարկ է պայմանավորել հեղինակի առջև դրված խնդրի արդիական հնչեղությամբ, պատմության (մանավանդ ուսումնասիրվող խռովահույզ և փոթորկալի ժամանակաշրջանի) ընթացքից

ճիշտ դասեր քաղելու, ավելի լայն տեղեկություններ հաղորդելու և դրանք ուսանելի դարձնելու ձգտումով:

Դա ակնհայտ է դառնում «Հայ ժողովուրդը ցեղասպանության դարադարձին ընդառաջ» վերտառությամբ հեղինակի էսթիզներից, ուր նա կրկին անդրադառնում է Հայոց ցեղասպանությանը, նորանոր փաստեր բերում թուրքերին բնորոշ հատկանիշների բացահայտման համար: Այնուհետև նա իրավացիորեն նկատում է, որ կորցրած հայրենիքի հանդեպ ցավը Հայաստանի երեք հանրապետությունների գոյության ընթացքում անմար է մնացել մասնավորապես հայ մտավորականների սրտերում: Տարբերություններն իրենց զգալ են տվել հայրենիքի ազատագրման համար նախընտրելի ռազմավարություններ և մարտավարություններ որդեգրելու դեպքում: Այս տեսակետից նա քննադատում է խորհրդահայ պատմագրության մի շարք հայեցակարգեր, որոնք ինչ-որ տեղ մերձենում էին թուրքական տեսակետներին: Միաժամանակ նա առանձնացնում է նաև նրանց, ովքեր արել են հնարավորը՝ հանուն պատմական ճշմարտության: Միանգամայն անառարկելի է նրա հետևյալ ընդհանրացումը. «Քսաներոդդ հարյուրամյակի **60-80-ական թվականները** հայ գրականության, արվեստի, հասարակական-քաղաքական մտքի, հատկապես **պատմագրության զարգացման այնպիսի տասնամյակներ էին, որոնք չէինք ունեցել նախորդ, դժբախտաբար չունեցանք նաև վերջին քսանամյակում**» (գ. երկրորդ, էջ 30): Հիրավի, ԽՍՀՄ փլուզումը չպետք է պատճառ դառնար նրա գոյության ընթացքում ստեղծված հոգևոր արժեքների փլուզման կամ դրանց նկատմամբ ժխտողականության, ինչը, ցավոք, տեղի ունեցավ և շարունակվում է առ այսօր մասնավորապես պատմագիտության ասպարեզում:

Հեղինակն անդրադառնում է նաև երիտթուրքերի դատավարության մանրամասներին, որոնք ցայսօր շատերին հասանելի չեն, այնուհետև մի քանի էջ նվիրում Վիլսոնի իրավարար վճռին:

Հատորի առաջին բաժնում ընթերցողը կծանոթանա Վիլսոնի կյանքի և գործունեության հետաքրքիր դրվագներին, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն նրա դիմանկարի ամբողջացման համար: Այնտեղ ուրվագծված է Վիլսոնի՝ իբրև քաղաքագետի, մարդասերի, գիտնականի և հայասերի կերպարը: Պրոֆ. Ղազարյանը բացահայտում է նաև ԱՄՆ նախագահի քաղաքական ընկալումներում Հայաստանի կացութաձևի աստիճանական ամբողջացման բարեշրջումը, մանդատն ստանձնելու ուղղությամբ նրա գործադրած ջանքերը և ցավոք, ի հեճուկս Վիլսոնի ու հայության, կոնգրեսի կողմից այն մերժելու մանրամասները: Ընդունելի է նրա հետևյալ եզրահանգումը. **«Հայկական մանդատի ընդունումը փաստորեն մերժեց ԱՄՆ-ի կոնգրեսը, սակայն այն հիմք դարձավ Սևրի պայմանագրի 88-90-րդ հոդվածներին և «վիլսոնյան Հայաստանի» սահմանագծման համար**» (գ. երկրորդ, էջ 176):

Հեղինակը բացահայտում է նաև հայ քաղաքական ղեկավարների դիվանագիտական ընկալումները, ճշգրտում նրանց ձեռնարկած քայլերը, մանրա-

մասնում դրանց արդյունավետության համար գործադրված ջանքերը Սան-Ռեմոյից մինչև Սևր: Գրքում, բնականաբար, կարևորագույն տեղ է հատկացվել Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանի, Հայաստանի՝ դեպի Սև ծով ելք ունենալու և նրան սահմանակից թուրքական տարածքների ապառազմականացման վերաբերյալ Վիլսոնի հրապարակած որոշմանը, որն ամբողջությամբ զետեղված է գրքում:

Կցանկանայինք արժևորել պրոֆ. Ղազարյանի մենագրության ոչ միայն պատմագիտական, այլև սկզբնաղբյուրային նշանակությունը, քանզի այն ներառում է բազմապիսի փաստաթղթեր, որոնք զետեղված են թե՛ բնագրում և թե՛ հավելվածներում՝ կոչված նպաստելու ուսումնասիրվող հիմնախնդիրների ըմբռնմանը, հեղինակի մշակած պատմագիտական հայեցակարգերի արժանահավատության հիմնավորմանը, ինչպես նաև ամբողջական պատկերացումների ձևավորմանը: Բավական է նշել Սևրի պայմանագրի բնագրի ռուսերեն, ֆրանսերեն և հայերեն տարբերակների հրատարակումն առաջին հատորի առանձին բաժնում:

Աշխատությանը համարժեք են երկրորդ հատորի երկրորդ և երրորդ բաժիններում ամփոփված բազմապիսի վավերագրերը: Դրանցից հատկապես կարևորում ենք Վիլսոնի «14 կետերը»՝ անգլերենով, ռուսերենով և հայերենով, Հովհաննես Քաջազունու խիստ բացառիկ հուշագիրը Հայաստանի Հանրապետության մասին՝ ներկայացված ԱՄՆ կոնգրեսին և Վիլսոնին (անգլերենով և հայերենով), որը, հիրավի, գիտական շրջանառության մեջ դրվելու կարոտ փաստաթուղթ է, Հայաստանի մանդատի մասին Վիլսոնի նամակը կոնգրեսին (անգլերենով, ռուսերենով և հայերենով) և տարաբնույթ բազում այլ վավերագրեր ու որոշումներ:

Չորրորդ բաժնում անգլերենով և թուրքերենով Սևրի պայմանագրի բնագրի հրապարակումը համայն քաղաքական աշխարհին և Թուրքիայի Հանրապետությանը ներկայացնում է այն ճշմարտությունը, ըստ որի՝ մեծ տերությունները ճանաչել են հայ ժողովրդի պատմական իրավունքն Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ: Դա կյանքի կոչելու ռազմավարությունն ու մարտավարությունը ճշգրտելը Հայաստանի Հանրապետության կարևորագույն խնդիրը պետք է լինի: Մեր կարծիքով, նպատակահարմար կլիներ սույն պայմանագրի տարբեր լեզուներով տարբերակները ժողովել մեկ բաժնում:

Գրքի արժանիքներն այսքանով չեն սահմանափակվում: Ավելացնենք, որ պրոֆ. Հայկ Ղազարյանի հիմնարար մենագրությունը միաժամանակ գնահատելի է պատմաաշխարհագրական տեղեկությունների մատուցման, քաղաքական և դիվանագիտական գործընթացների բացահայտման տեսանկյուններից: Վերջապես, հարկ է չըջանցել հայրենասիրական այն վարակիչ շունչը, որով համակված է մենագրությունը, և որը ետին պլան է մղում հեղինակի որոշ պատմագիտական հայեցակարգեր երբեմն չկիսելու ներքին ցանկությունը:

ԱՇՆՏ ՆԵՐՄԻՍՅԱՆ